

Harminc év után

(A szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet ellentmondásai)

Nem tudják, de teszik

1989–90 pezsgős mámorában sokan azt hittük, hogy elérkezett a „történelem vége”, a világ jövője csak a liberális és a demokratikus kapitalizmus lehet. S valóban, mintha másfél évtizeden át a világ ebbe az irányba mozdult volna, nőtt a szabadnak, liberális kapitalista demokraciának nevezhető országokban élők aránya és száma, jöllehet a Föld népességének nagyobb része továbbra is kapitalistának besorolható, de liberálisnak vagy demokratikusnak aligha tekinthető rezsimekben élt. A *Freedom House* kimutatása szerint 2005 után azonban ez a trend megváltozott, és még ma is nő azok aránya, akik illiberális, autokratikus vagy éppenséggel diktatórikus rendszerekben, „nem szabad” országokban kénytelenek élni.

A nagy áttörést a *radikális jobboldali autokraták térnyerése idézte elő*: Narendra Modi Indiája, a magyar és a lengyel illiberalizmus, a trumpista Egyesült Államok és mindazok, akik a brexitért kampányoltak Angliában. Ezek a vezetők egy kívánatosnak gondolt, etnikailag homogén, szuverén nemzetállam nevében bírálják a világ globalizációs, multilateralizmusra törekvő tendenciáit. De feltámadt a már halottnak gondolt *radikális baloldali tradíció* is (a továbbiakban: *rad-bal* és *rad-jobb*). Kínában a kommunista párt elnöke, Hszi Csin-ping 2012-

ben elindította országát a maizmus puhább változata felé. A kínai minitát kényszerűen másolja Vietnám, Kambodzsa és Laosz – Észak-Korea-áról nem is beszélve. A rad-bal képes volt betörni a világpolitika szintjére az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában is.

Bár a rad-jobb és a rad-bal között lényeges a különbség a kapitalizmus megítélésében (a rad-jobbnak elég a szabad verseny nemzeti érdekeknek megfelelő korlátozása, a rad-bal fel akarja számolni a világkapitalizmus teljes rendszerét), de egyetértenek a liberális demokrácia kritikájában. Szándékaik ellenére a rad-jobb és a rad-bal meglepő szövetségét látjuk számos országban, így Magyarországon is. Marxszal szólva: nem tudják, de teszik.

Régen minden jobb volt?

A világfájdalom ritkán és régen használt, németből fordított kifejezése a magyar művelt köznyelvnek. Az a hiedelem, hogy régen minden jobb volt, illetve hogy a világ olyan mély gazdasági, politikai és morális válságban van, hogy csak egy radikális változás mentheti meg. Ennek *radikális jobboldali* változata a múlt idealizálása, a Nyugat hanyatlásának elmélete. A *radikális baloldali* változat szerint a kapitalizmus és a „burzsoá (liberális) demokrácia” totális meghaladásának igénye egyidejű a 19–20. századi gondolkodással.

A legfrissebb narratíva így hangzik: nőnek az egyenlőtlenségek, a túl-hajszolt növekedés miatt visszafordíthatatlanul pusztul a természeti környezet, sérül a biodiverzitás; már soha nem térhetünk vissza a koronavírus-járvány előtti korszakba. A radikális bal- és jobboldal egyetért abban, hogy a helyzet egyre rosszabb. A rad-jobb az ideális múltat akarja helyreállítani, a rad-bal állítólagos bajaink minden forrását, a kapitalizmust akarja megszüntetni.

Persze léteztek és vannak mindenféle gazdasági bajok. Az 1970-es évek új, azelőtt nem tapasztalt fejleménye volt a tőkés világgazdaság „stagflációs” válsága. Leállt a növekedés, és mégis volt infláció. Aztán jött a 2008-as nemzetközi pénzügyi válság, ami az Egyesült Államok ingatlanpiacáról indult ki, majd kis híján szétrobbantotta az eurózónát. A 2020-ban elkezdődött koronavírus-válság soha nem látott új fejezetet nyitott a világgazdaság történetében. Egy eddig ismeretlen, korábban nem létező vírus akkora világjárványt generált, hogy majd minden ország rákényszerült a gazdasági tevékenységek és az egyéni szabadságjogok korlátozására (*lockdown*). Tény, hogy a tőkés országokban évtizedek óta nőnek a vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségek.¹ Ez mind igaz és aggasztó, de ettől ez még nem az igazság. Nem igaz, hogy fél évszázaddal ezelőtt – vagyis 1968 előtt – minden jobb volt.

¹ Egyfajta módszertan szerint a vagyoni különbségek 1970 óta, a jövedelmi különbségek 1980 óta növekednek. Nemcsak a fejlett OECD-országokban, de az olyan fontos fejlődő országokban is, mint India, Kína, Indonézia, Dél-Afrika stb. Ld. Piketty, Thomas: *A tőke a 21. században*, Kossuth Kiadó, 2015.

Vegyük először a hosszabb távú globális perspektívát. A liberális piacgazdaság térnyerése az elmúlt két évszázadban rendkívüli fejlődést eredményezett. 1800-ban a világ népességének 85 százaléka élt napi 2 dollárnál kevesebből, 2017-re ez 9 százalékra csökkent.² 1800-ban a világ népességének 12 százaléka tudott írni és olvasni, 2017-re ez már 86 százalékra emelkedett.³ Nézzük a közelmúltat! Az 1970-es évek válságát két évtizedes gazdasági növekedés követte. A 2008-as pénzügyi válságot a világgazdaság két-három év alatt kiheverte, és jelen pillanatban úgy tűnik, hogy a koronavírus által elmélyített gazdasági visszaesést is dinamikus növekedési periódus követheti. A világ tőzsdéi mintha valami ilyesmire számítanának. Az biztos, hogy végeredményben a 2020-as éves GDP-adat nem volt drámai: az IMF szerint a világ össztermelése csak 3,3 százalékkal csökkent. S bár az egyenlőtlenségek az egyes országokon belül nőttek az elmúlt két-három évtizedben, az országok közötti egyenlőtlenségek, főleg Kína és India felemelkedése miatt, csökkentek.⁴ Részben az országok közötti egyenlőtlenségek további csökkenése érdekében a világ 8 milliárd lakosának – melyből 2050-re 10 milliárd lesz – a belátható évtizedeken belül több és nem kevesebb növekedésre van szüksége. Kérdés – méghozzá nehéz kérdés –, hogy miként lehet ez a növekedés környezetbarát, de az biztos, hogy a zéró vagy negatív

² A Világbank idevágó statisztikái kiszűrik az infláció, vagyis a pénzromlás hatását.

³ „Weltuntergang? Im Leben nicht.”, Der Spiegel, 2021. április 3.

⁴ Mihályi P. – Szelényi I.: *Az egyenlőtlenségek valódi természetéről*, Mozgó Világ, 2020. június.

növekedés (*degrowth*) elképzelhetetlen, illetve az emberiség messze túlnyomó része számára elfogadhatatlan. És végül igaz ugyan, hogy 2005 óta nő a „nem szabad”, „nem demokratikus”, „illiberális” rendszerek száma, de 1970 és 2005 között éppenséggel az ellenkező tendencia volt domináns, s a legutóbbi tizenöt év idáig ezt még nem tudta megsemmisíteni. 2020-ban még mindig több a „szabad” és „demokratikus” ország, mint amennyi 1970-ben volt.

A rad-jobb szemlélet egyik fontos állítása, hogy vissza kell térnünk múltba, szembe kell szállnunk a globalizáció okozta természeti és társadalmi pusztítással, és vissza kell állítanunk az etnikailag homogén, szuverén nemzetállamok rendszerét.⁵ A rad-bal úgy gondolja, hogy a kapitalista világrend 1970 óta folyamatosan „lejtmenetben” van. Ami a szemünk előtt most lejátszódik, az a kései kapitalizmus és a liberális demokrácia egymással párhuzamosan zajló haláltusája. A megoldás nem a múltba való visszatérés, hanem az igazi szocializmusért való küzdelem. Vissza Marxhoz!

Ennek az életérzésnek sajátos kelet-európai változata a rendszerváltás eddig eltelt bő harminc esztendejének negatív értékelése. A rad-jobb azzal érvel, hogy 1989-ben nem következett be rendszerváltás, és emiatt az első húsz év elveszett. A magyarországi narratíva szerint csak 2010-ben, a „fülkeforradalommal” kerültek a dolgok a helyükre. Másfelől viszont, amióta az „igazi” jobboldal kormányra került, Magyarország

„jobban teljesít”, és kezd visszatérni a Horthy-rendszerhez hasonló konzervatív társadalmi rendhez, amit a jelenlegi kormányzat szoborállításokkal és más szimbolikus aktusokkal egyenesen ünnepel. A rad-bal szerint volt ugyan rendszerváltás, de az rossz irányba történt. A hatalomra került „neoliberális” gondolat elpusztította a valamelyest ugyan torzult, de mégis sok szempontból jó irányba tartó Kádár-korszak gazdasági és társadalmi eredményeit. Ezt a baloldalon azzal is igazolni vélik, hogy a mai magyar társadalomban számottevő Kádár-nosztalgia van, talán erősebb is, mint a szintén létező Horthy- és Ferenc József-nosztalgia. A rad-bal interpretációja szerint az emberek többsége látja, hogy Kelet-Európát s ezen belül Magyarországot a világgazdaság félperifériájára szorították – például azzal, hogy a multik nekünk csak azt engedik meg, hogy összeszereljük a másutt megtervezett német-japán-amerikai autókat. A rad-jobbos interpretáció pregnáns megfogalmazása Csurka István nevéhez kötődik. Ő már előre megmondta (1987-ben Lakiteleken!), hogy a kapitalizmus „pincérmézetet” csinál a magyarból. Miután a rad-bal és a rad-jobb érvei közel állnak egymáshoz, nincs mit csodálkozni azon, hogy a közvéleménykutatások során azonosított átlagos magyar választók abszolút többsége (54 százalék) még 2020-ban is azt állította, hogy az emberek jobban éltek a Kádár-rendszerben, és mindössze a válaszdók 31 százaléka vélte úgy, hogy a magyar társadalom többsége ma többet megengedhet magának anyagi értelemben, mint 1990 előtt.⁶

⁵ Mihályi P. – Szelényi I.: *A nemzetállamok ellenforradalma, Élet és Irodalom*, 2018. június 1.

⁶ Pártállás szerint az MSZP (70 százalék) és a

És mi ennek a kudarcnak az egyik legfőbb oka? Sokak szerint a szét-húzás, a „turáni átok”,⁷ vagyis az önsorsrontó nemzeti karakter, amit – állítólag – az is bizonyít, hogy Magyarországon hagyományosan magas az öngyilkosságok száma és aránya. Sokan azt is a bizonyítékok közé sorolják, ami a 20. század magyar szellemi hagyatékának fontos és értékes része: Ady „komp-ország” diagnózisát és Bibó „zsákutcás történelem” metaforáját. Ennek a gondolatnak sajátos, széles körben elfogadott alváltozata az az állítás, hogy Magyarország „éltanulóból sereghajtóvá” vált, vagyis hogy az Antall-kormány idején, 1990 és 1994 között (úgy nagyjából) minden jó volt, és csak a szociálliberális kormányzás idején, a Bokros-csomag bevezetésekor romlott el minden.⁸

6

Szerintünk mindebből szinte semmi sem igaz. Cikkünkben három, a fentiekkel ellentétes állítást próbálunk meg bizonyítani.

1. Az elmúlt harminc év összességében nem volt a katasztrófák évtizede. Ma az ország társadalmilag és gazdaságilag lényegesen jobb helyzetben van, mint 1988-ban. A rendszerváltás nem kudarc volt, hanem siker.

DK (71 százalék) szavazói értékelték jobbnak a rendszerváltás előtti időszakot, de még a Jobbik támogatóinak 54 százaléka is így gondolkodott, sőt a Fidesz-szavazók egyharmada is. Ld. a Policy Solutions és a Friedrich Ebert Stiftung 2020 márciusában készült reprezentatív felmérését. https://www.policysolutions.hu/userfiles/Rendszervaltas30_final.pdf

⁷ Bár a „turáni átok” kifejezést ma már egyre ritkábban használják, de azért létezik. A 19. század második felében keletkezett legenda szerint a magyarok közötti örök viszálykodás egy honfoglalás kori átok következménye.

⁸ Ld. Matolcsy György: *Éllovasból sereghajtó – Elvesztett évek krónikája*, Éghajlat Könyvkiadó, 2008.

2. A történelmileg hasonló pályát befutó, környező országokkal összehasonlítva Magyarország nagyjában-egészében hasonlóan teljesített. Bár bizonyos területeken – például a privatizációban és a működő tőke importjában (FDI) – éllovas is volt, de a 90-es években megfigyelt és akkor számunkra kedvező számok jelentősége három évtized távlatából már csekély jelentőséggel bír.⁹

3. Voltak jobb és rosszabb évek a kormányzati politikától függően, de valójában – más országokhoz hasonlóan – Magyarország már évszázadok óta az európai félperiféria része, és máig az maradt. Igaz, hogy a félperiférián rekedt emberek „habitusa” is szerepet játszik a félperifériás helyzet újratermelődésében, de nem a habitus okozza a félperifériás helyzetet.¹⁰

A magyar rendszerváltás első három évtizedének antinómiái

Rátérnénk a rendszerváltás utáni magyar fejlődés sikereinek és kudarcainak értékelésére. Azt tapasztaljuk, hogy sokan egyetlen kőtömbből kifaragott, egyirányú utcának látják az 1989-es rendszerváltást követő bő harminc évet. Ez nem így volt, számos fontos közpolitikai ügyben oda-

⁹ 1994–98 között, az öt év átlagában a privatizációs bevételek aránya a GDP-ben egész Európában a legmagasabb volt (2,8 százalék), miközben a többi kelet-európai országban nem érte el az 1 százalékot sem! *CESi forum DICE Report*, 2010. 3. sz.

¹⁰ Azzal még lehet érvelni, hogy a félperiférián rekedt társadalmakban kialakulhat valamilyen a vesztésbe belenyugvó mentalitás, s ez nehezítheti a félperifériás helyzetből való kitörést. Ez a szegénység kultúrájához hasonló jelenség. A mélyszegénységben rekedteknek meg kell tanulniuk, hogy tudnak továbbélni saját nyomorúságukban. De nem a habitus okozza a szegénységet.

vissza fordulatok követték egymást az évek során.

Ha nem térkép e táj. Első példánk a területi gazdálkodás átalakulásairól szól. Tőlünk ne várja senki, hogy az 1990 utáni korszakot egyszerűen „liberális demokraciának” nevezzük, de egy fontos dimenzióban – s ez a „körzetesítés” és az „önigazgatás” – Magyarország 1990-ben, az akkor regnáló jobboldali kormány idején igencsak liberális és demokratikus irányba indult. 1990 körül vita volt arról, hogy miként kell a „tanácsokat” átkeresztelni. Az MDF jobbszárnya hajlott az „előjáróság” hagyományos nevére – legalábbis Budapest vonatkozásában –, és szeretett volna főispáni jogkörrel kinevezett figurákat állítani a megyék élére, de végül az „önkormányzat” lett a győztes, és a főispáni rendszer sem tért vissza. Manapság, amikor a kormány minden erővel arra törekszik, hogy az önkormányzatokat megfossza korábbi jövedelmüktől, van értelme úgy interpretálni a 2010 után történeteket, hogy nemcsak a fővárosból, de minden települési önkormányzattól egyre inkább „előjáróság” lesz. Mi ugyan annak idején nem voltunk az Antall-kormány hívei, de az 1990-es önkormányzati törvénnyel szimpatizáltunk.

Az 1990-es önkormányzati törvény a 60-as és 70-es években végrehajtott, sok kárt okozó körzetesítés elleni fontos lépés volt. Jóformán minden település visszakapta önkormányzatát és polgármester-választási jogát, s bár jórészt megmaradt az állami bevételek központosítása, de az önkormányzatok központi bevételekből való támogatásának kialakult a viszonylag jól kiszámítható rendszere. Az viszont igaz, hogy Budapesten

ezt az önkormányzati elvet szélsőséges módon valósították meg. A kerületek igen nagy hatáskört kaptak, s a főváros önkormányzatának már akkor sem volt kellő hatalma. A mából visszatekintve úgy tűnik, hogy ez súlyos hiba volt. Attól tartunk, hogy emiatt közvetetten e cikk egyik szerzője (Szelényi) is felelős. A főváros önkormányzatának kidolgozásában a fiatalon meghalt Vági Gábornak is jelentős szerepe volt, márpedig Vági egy rövid ideig Szelényi tanítványa volt – egyike a legkiválóbbaknak. Úgy tűnik, hogy Vági a Szelényi, Bibó és Erdei által inspirált önkormányzati „mániáját” túlságosan komolyan vette. Pedig Szelényi saját amerikai tapasztalatai alapján a problémát akár előre is láthatta volna. Egy sikeres nagyváros működéséhez szükség van egy „metropolitán” – azaz centralizált nagyvárosi – kormányzatra is. Ez például Los Angelesben szinte teljesen hiányzik, ami hatalmas problémákat okoz. Lehetetlen kialakítani a tömegközlekedés rendszerét, ha ebben az egyes városrészeknek vétőjoguk van. Az adott esetben például úgy, hogy nem engedik be a földalattit, nehogy az elit városrészekbe a szegények is bejuthassanak. Az ellenpélda New York városa, amely a problémát sokkal jobban oldotta meg. Ugyan a város öt városrészének van valamelyes önkormányzata, de a város egészének is van döntésképes, metropolitán kormányzata. Jobb lett volna, ha Budapesten a főpolgármesternek és hivatalának több, a kerületi polgármestereknek és hivatalaiknak kevesebb jogkört adtak volna. Ugyan Budapest még ma sem Los Angeles, de a New York-i minta hasznosabb lett volna 1990-ben.

Most nézzük az emberi jogi, szociális és etnikai kérdéseket! 2010 után, amikor a Nemzeti Együttműködés Rendszerének (NER) egyik fő célpontja az öngazgatási rendszer lett, kényes ügy azt hangsúlyozni, hogy emberi jogi, szociális és etnikai kérdésekben sem biztos, hogy a helyi döntések helyesebbek, mint amit ezekben a kérdésekben egy előrelátó, emberséges központi kormányzat képviselne. Kezdjük ennek kifejtését Gyöngyöspata esetével. A 2000-es évek elején Gyöngyöspata lakosságának mintegy 12 százalékát tekintették romának a faluban lakó nem romák. A roma gyerekek túlnyomó többségét „kisegítő osztályokba” utalták, ami a község nem roma többségének helyeslésével tállalkozott. A romák a diszkrimináció miatt bírósághoz fordultak, s a több fokon (tehát nem helyi, hanem megyei, illetve országos szinten) elvégzett bírósági eljárás után végül is a romáknak számottevő kárpótlást ítélt meg. Ezzel Gyöngyöspata többségi, nem roma népessége nem értett egyet. Ironikus, hogy a kormányzat, mely általában a községi-városi önkormányzatok korlátozására törekszik, helytelenítette, hogy – Orbán Viktor szavaival – „amíg a többség keccsöl egész nap”, a kisebbség munka nélküli jövedelemhez jusson. A gyöngyöspatai történet jól mutatta, hogy emberi jogi, etnikai kérdésekben a helyi döntés lehet rossz, s ahhoz képest az országos szintű bírósági állásfoglalás korrekciós szerepet tölthet be, még akkor is, ha az országos kormányzat ebben a konkrét ügyben inkább a helyi véleményekkel értett egyet. Egyébként a miskolci gettóvizsgálatok is azt mutatták, hogy sokszor nem szeren-

csés etnikai ügyeket a helyi önkormányzatra bízni.

Itt rövid kitérőt tennénk az amerikai helyzetre, hogy megmutassuk, a fenti ellentmondás egyáltalán nem kelet-európai vagy magyar sajátosság. A föderális berendezkedésű Egyesült Államokban hosszú története van annak, hogy a helyi rasszizmusokkal szemben éppenséggel nem helyi, hanem szövetségi szintű beavatkozásra van szükség. Így volt ez már a polgárháború idején is. Az északi államoknak háborúval kellett rákényszeríteniük a déliekre, hogy szabadítsák fel a rabszolgákat, majd az 1960-as években ismét Washington közbeavatkozására volt szükség, hogy a déli államok az iskolák integrációját elfogadják és szélsőséges rasszista politikáikat (külön illemhelyek børszín alapján, külön ülések a tömegközlekedésben feketék és fehérek számára, stb.) feladják. Ez a konfliktus az Egyesült Államok megalakítása óta él. John Adams, az USA második elnöke „föderalista” volt, s nagyobb szerepet szánt a központi kormánynak, alelnöke, az úgynevezett „demokratikus republikánus” Thomas Jefferson viszont a tagállamok autonómiáját képviselte, és Adamsot zsarnoksággal vádolta. Ebből az adminisztráción belüli harcból Jefferson került ki győztesen (ő lett az USA harmadik elnöke), de a konfliktus a mai napig nem oldódott meg. Mai szóhasználatlallal élve, a demokraták inkább föderalisták, a republikánusok pedig inkább öngazgatáspártiak. Ezek a konfliktusok úgy-ahogy kezelhetők, amíg van egy közmegegyezéssel elfogadott alkotmány és független alkotmánybíróság. Ezzel együtt a mai napig ez a konfliktus az amerikai napi

politika egyik kulcskérdése, s ezt jól mutatta a 2020-as elnökválasztás is. E tekintetben nincs sok különbség az amerikai és a magyar helyzet között. Könnyen lehetséges, hogy a 2022-es magyarországi választás kulcskérdése az lesz, hogy a romaellenes retorikával fellépő Jobbik milyen mértékű befolyást tud szerezni az Orbán-rezsimmel szemben álló ellenzéki szavazók körében.

Bár a parlamenti kétharmaddal elfogadott és ezért társadalmilag (mondjuk népszavazással vagy egy szabadon választott alkotmányozó által) nem jóváhagyott magyar alaptörvény emberi jogi kérdésekben nincs messze az európai normáktól, de az Alkotmánybíróság nem elég független a végrehajtó hatalomtól. S még ha az AB merne is a végrehajtó hatalommal szembeni döntéseket hozni (a Kúria a gyöngyöspatai ügyben ezt megtette), a végrehajtó hatalom a parlamenti kétharmados többségével bármilyen törvényt, akár az alaptörvényt is megváltoztathatja (ezt is megtette Gyöngyöspata esetében).

Mondandónk lényege: nem egyértelmű, hogy a lokális vagy az országos szinten meghozott döntések méltányosabbak-e emberi jogi és szociálpolitikai szempontból. Ennek eldöntése mindenkor társadalmi harcok kérdése. Mintha ma Magyarországon a döntések centralizációja, a „körzetesítés” leginkább a végrehajtó hatalom erősítését szolgálná. Mint Gyöngyöspata esete jelezte, a NER végrehajtó hatalma, ha politikai érdeke – a következő választáson várható szavazatok száma – úgy kívánja, nem fog kiállni az etnikai kisebbségek – a mi esetünkben a romák – jogai mellett.

Az illiberalizmus ideológiája – az etnikailag homogénnek konstituált „nemzet” érdekeinek elsődlegessége – is konzisztens ezzel a pragmatikus politikai érdekekkel. Romaügyben tehát rosszul vizsgázott az ország – a politikai elit is meg a közvélemény is. 1989 óta a cigányok helyzete keveset javult, sok fontos dimenzióban pedig egyenesen romlott. Azt is tényként fogadjuk el azonban, hogy ezen a téren a hozzánk hasonló helyzetű országok, Szlovákia, Bulgária vagy Románia ugyancsak kudarcot vallott a romakérdés megoldásában.¹¹

Az önkormányzatiság a rendszerváltás első két évtizedének „szent tehene” volt. Direkt módon senki nem támadta az önkormányzatokat, de az igaz, hogy nagyon korán megkezdődött valamiféle technokrata „újrastrukturálisítás”. Ez felgyorsult az elmúlt évtizedben, különösképpen miután a 2019-es önkormányzati választásokon előretört a NER ellenzéke több városban is. Az újrastrukturálisítás friss példája az a jogi szabályozás, amely a közel 6500 házi és gyermekorvosi rendelőt mintegy ezer praxisközösségébe vonná össze. Az érvek az országos településhálózati tervhez hasonlóan technokratikusak. Ha a törvény szellemét a gyakorlatban valóban alkalmaznák – bár tanulmányunk másik szerzője, Mihályi Péter szerint belátható időn belül erre nem kerül sor¹² –, akkor egy praxisban négy-öt

¹¹ A *Pew Research* közelmúltban végzett felmérése szerint a magyarok 61 százalékának van negatív (*unfavorable*) véleménye a romákról. Ez az arány Szlovákiában 76, Bulgáriában 68, Csehországban 66 százalék. <https://www.pewresearch.org/global/2019/10/14/minority-groups/>

¹² Ld. Mihályi Péter: *Vírus és hálapénz*, Mozgó Világ, 2020. december.

orvos és hasonló számú kisegítő személyzet egy fedél alatt fog dolgozni. A jogalkotó szándéka szerint így magasabb lesz az ellátás színvonala, csökkennek a költségek, s mindkettőben lehet igazság. Lehetséges, hogy a rendszert kidolgozó belügyminisztériumi szakértők így akarják megoldani, hogy legalább papíron minden kis faluban legyen „kötelezően illetékes” háziorvos. Ámde a praxisközösségek kialakítása a háromszer magyar falu jelentős részét háziorvosi ellátás nélkül hagyná. A háziorvosokra leginkább rászoruló időseknek és betegeknek nincs autójuk, a vidéki tömegközlekedés gyengécske. Így autó nélkül sokuknak nehézkes – vagy lehetetlen – eljutni ilyen praxisközösségekbe. Valószínű, hogy az egészségügyet fenntartó államnak kevesebbe kerülne, ha 6500 rendelő helyett csak ezret kellene fenntartania, a távolabbi háziorvoshoz jutás emelkedő közlekedési költségeit ugyanis a betegeknek kellene viselniük. Valóban olcsóbb lenne, de kinek?

Utolértük Ausztriát? Tény, hogy 1989–1990-ben még a pesszimisták is azt remélték, hogy a rendszerváltás ára nem lesz annyira magas, mint amekkorának ténylegesen bizonyult. Nagyon széles körben – a taxifőrtől a közgazdász-akadémikusig, az NDK-tól a Szovjetunióig – általános volt az a vélekedés, hogy a szocialista gazdasági rendszer olyannyira diszfunkcionális (köznyelvi: annyi hülyeség van benne), hogy pusztán ezen elemek kihagyása önmagában is garancia a gyors növekedésre és a jó munkahelyek fennmaradására. Nagyon nem ez történt. Magyarországon – például – négy év alatt összesen 18 százalékkal csökkent a

GDP, a munkanélküliségi ráta pedig 2 százalékról 10 százalékra nőtt az 1989-et követő hat év során.

Azt azonban az érintettek és a csalódottak nemigen láthatták át, hogy ezt a két csapást nem a rendszerváltás okozta. Hanem fordítva: a csődközeli gazdasági helyzet kényszerítette ki a rendszerváltást¹³ – maradva a fentebbi szófordulatnál – az NDK-tól a Szovjetunióig. Azt sem lehetett világosan átlátni az első évtizedben, hogy a rendszerváltás legfőbb vesztesei Magyarországon a falun élők milliói lesznek, akik annak lettek a közvetlen áldozatai, hogy a kárpótlással és a nagyüzemi, állami mezőgazdaság szétverésével egyik hónapról a másikra 800 ezer agrár-ipari-adminisztratív és szolgáltató munkahely tűnt el faluhelyen. Azért is nehéz volt ezt akkor átlátni, mert a szocialista gazdálkodás utolsó két évtizedében mindenkinek úgy tűnt, hogy az agrárgazdálkodás akkori magyar modellje – a téeszék és állami gazdaságok együttélése a háztájival – remekül fog működni a demokratikus, szabad és a külvilág felé nyitott piacgazdaságban is.

A rendszerváltás első évtizede sok fájdalmat okozott, de alapvetően mégis sikertörténet, s azon belül éppenséggel magyar sikertörténet is. Az alábbi táblázat az összehasonlítás szempontjából releváns országok egy főre jutó GDP-adatait veti össze oly módon, hogy láthassuk, mennyire sikerült a jelzett három évtized-

¹³ Ezt Kemény István nagyon korán felismerte: „[Gondjaink] nem az átalakulásból, nem a rendszerváltozásból, nem a piac előretöréséből származnak, hanem a régi rendszer ellehetetlenüléséből, a régi rendszer egészének és különböző alrendszereinek összeomlásából.” K. I.: *Az átalakulás társadalmi költségei*, Szociológiai Szemle, 1993. 1. sz.

Az egy főre jutó GDP alakulása a rendszerváltást követő három évtizedben

	Ausztria	Bulgária	Cseh-ország	Szlovákia	Lengyel-ország	Románia	Magyar-ország	Szlovénia
1989	100%	38%	54%	49%	35%	23%	42%	76%
2000	100%	24%	49%	40%	37%	20%	38%	62%
2010	100%	36%	64%	54%	51%	41%	50%	65%
2018	100%	43%	72%	63%	64%	47%	60%	68%

Megjegyzés és forrás: 2011. évi vásárlóerő-paritáson, USA dollárban. Mihályi P. számítása a Maddison-féle adatbázis alapján. <https://www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/releases/maddison-project-database-2020>

ben közeledni az osztrák termelési színvonalhoz. 1989-ben Szlovénia fejlettsége volt a legközelebb Ausztriához, a magyar adat 42 százalék volt. A rendszerváltást követő első évtizedben majd minden ország jelentősen visszaesett az Ausztriával való összehasonlítás tekintetében – egyedül a lengyel gazdaság volt képes valamelyes felzárkózásra (35-ről 37 százalékra). Utólag ezt az időszakot nevezte – igen találóan és nagyon korán! – Kornai János *transzformációs visszaesésnek*.¹⁴ A második és harmadik évtizedben viszont mindenütt végbement a felzárkózás.¹⁵

Az időszak egészét tekintve csak Szlovénia esetében láthatjuk azt, hogy Ausztriához képest a három évtized során összességében visszaesés ment végbe (76-ról 68 százalékra). Nem mellesleg ez a viszonylagos sikertelenség lehet az egyik magyarázata annak, hogy Szlovéniában 1990 óta tizenhat koalíciós miniszterelnök váltotta egymást az ország élén.

¹⁴ Kornai János: *Transzformációs visszaesés. Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján*, Közgazdasági Szemle, 1993. 7–8. sz.

¹⁵ Ugyanezt a le-fel pályát futotta be a három balti ország, Észtország, Lettország és Litvánia is. A két utolsó évtizedben valóban nagyon gyorsan fejlődtek, de Ausztriához képest napjainkban kb. ugyanakkora elmaradásban vannak, mint Magyarország.

És valószínűleg az sem véletlen, hogy a közelmúltban éppen a szlovén kormányfőnek, Janez Janšának jutott eszébe újra átrajzolni a felosztott Jugoszlávia belső és külső határvonalait.

A 2002-es választásra készülve az első Orbán-kormány – amelynek gazdasági-politikai teljesítménye 1998 és 2002 között hasonló volt az előző két posztkommunista kormányéhoz – elkezdett túlköltekezni, s ezért a kampányban a Medgyessy Péter vezette MSZP-nek nem volt sok választása, mint túligérni a túlzott ígéreteket.¹⁶ Ezzel nyert! Medgyessyt és Gyurcsányt mentetgetve ma is úgy gondoljuk, hogy a „jóléti rendszerváltás” gondolata időszerű volt. A korábbi években túl sokan túl sokat fizettek az újkapitalizmus kialakításáért. 2002-ben, amikor az olajboom miatt olcsó volt a hitel, külföldi kölcsönt felvenni sem volt irracionális. Az igazi baj abból lett, hogy a kádárista „osztogató” mentalitás mögött nem volt „fosztogató” intézményrendszer (hogy egy Liska Tibortól átvett metaforát variáljunk). A felvett kölcsönökből a krónikusan alacsony foglalkoztatási szinten levő gazdaságban nem új munkahelye-

¹⁶ Ld. Lévai Katalin interjúját Medgyessy Péter miniszterelnök-jelölttel. *Esély*, 2011. 5. sz.

ket teremtettek, hogy kialakítsák a fenntartható jóléti államot, hanem a szavazóbázis hűségét jutalmazták az államadósság terhére. Medgyessy Péter – immáron miniszterelnökként – egy alkalommal úgy fogalmazott, hogy nincs rendben ugyan a magyar gazdaság, de az egyensúlytalanság mértéke „elviselhető”. Elviselhetőnek elviselhető is volt, csak éppen az ország nettó külföldi adóssága – GDP arányosan – 15 százalékról 2010-re 56 százalékra nőtt.¹⁷

Ám közben mindenféle – nem éppen történelmi jelentőségű vagy elvi belpolitikai csatározások miatt – elkerülhetetlenné vált egy politikailag szükséges, de botrányos, sokak számára ellenszenves módon véghez vitt Medgyessy–Gyurcsány-személycsere 2004-ben. Ezt követte a 2006-os választási győzelem után a szerencsétlen és rosszul kommunikált, zárt körben elhangzott Gyurcsány-beszéd, melynek hangfelvételét Orbán emberei szerezték meg, s amit azután 2006 és 2010 között a jobboldali propagandagépezet gátlás nélkül felhasznált annak a globális, politikai-kulturális háborúnak az elindításához, amelyben ma is nyakig benne vagyunk. Mindezzel együtt is igaz az a Bauer Tamás által megfogalmazott állítás, miszerint a „*magyar nép története során soha nem élt olyan jól és olyan szabadon, mint 2006-ban*”. Ámde, ha a gazdaság külső egyensúlyát nem is, a belső egyensúlyt a költségvetési hiány lefaragásával muszáj volt helyreállítani, így a vészfékek behúzásával „sikerült” egy évvel a 2008-as nem-

zetközi pénzügyi válság előtt összehoznia egy belgazdasági recessziót. Bár Bajnai Gordon 2009-re – úgyahogy – rendbe tette a költségvetést, ennek viszont megint csak nagy társadalmi ára volt, így végeredményben ez a rendrakás is hozzájárult a jobboldal 2010-es kétharmados győzelméhez.

1989 és 2010 között, vagyis az első két évtizedben Lengyelországban és Magyarországon úgy tűnt, liberális demokrácia és jogállam van kialakulóban, míg Romániában és Bulgáriában a korábbi kommunista elit szerzett politikai hatalmat, s hozott létre egy korai „maffiaállamot” (mindez sokszorosan igaz Oroszországra, Ukrajnára és Belaruszra). Szó sem volt arról, hogy Magyarország a külvilág szemében éltanulóból sereghajtóvá vált volna. Ebben – mind politikai, mind gazdasági téren – nagy szerepe volt az ideáramló külföldi tőkebefektetéseknek, amiben Magyarország éppenséggel a régióban az élen járt (s amiben volt szerepe a Kádárkorszak egészében félresikerült, de mégis részben piacpárti részreformjainak). 1997-ben a NATO-csatlakozásról, 2003-ban az EU-csatlakozásról volt népszavazás, az igenek aránya mindkét esetben 80 százalék felett volt. Mintha vége lett volna a „zsákutcás történelemnek”, s végül annyi bizonytalankodás után Nyugaton kötött ki „komp-ország”. Mindezek ellenére sokatmondó tény volt, hogy a részvétel egyik népszavazáson sem érte el az 50 százalékot, ami bizonyára valami olyasmiféle üzenet volt a választásra jogosultaktól, hogy „bennünket ez az egész nem nagyon érdekel”. Annak ellenére, hogy a második évtized az Ausztriához mért felzárkózás szempontjából

¹⁷ Mihályi Péter: *Magyarország útja az adósságválságba, 1945–2013*, Bp.: Corvina Kiadó, 2013.

jól sikerült (ld. a táblázatot a GDP alakulásáról), ám a 2007–2008-as nemzetközi pénzügyi válság mégis megakasztotta a növekedést, és ezért 2009-ben és 2010-ben (vagyis éppen a választás előtt) ismét 10 százalék fölé emelkedett a munkanélküliségi ráta.

Az utolsó, a harmadik évtized megítélése bonyolult. Orbán Viktor egy viszonylag jó állapotban levő gazdaságot örökölt, ennek ellenére neki is sikerült 2012-ben recessziót produkálnia, amikor a világgazdaságban éppenséggel parádés fellendülés volt. 2017 és 2019 között viszont a magyar gazdaság a maga 4,1 százalékos növekedési ütemével felzárkózott a legsikeresebb kelet-európai gazdaságokhoz. Ebben persze nagy szerepet játszottak az EU-támogatások és a külföldön dolgozó magyarok hazautalt jövedelmei is, de imponáló volt a munkanélküliség csökkenése (2019: 3,6 százalék) és a foglalkoztatási ráta emelkedése is. Az Eurostat szerint a 15–64 éves korúak között 2011-ben Magyarországon a foglalkoztatottak aránya 62,4 százalék volt, szemben az európai 70,5 százalékkal. De 2019-ben a magyar foglalkoztatottság már 72,6 százalék volt, ami csaknem azonos a mostani európai átlaggal, ami 73,4 százalék. Más kérdés, hogy mennyire hihetőek a magyar adatok. Lehet, hogy a növekvő magyar foglalkoztatási rátában nagy szerepe volt a közmunkának és a külföldön munkát vállalóknak, de a változás túlságosan nagy ahhoz, hogy azt csak statisztikai trükközésnek véljük. Egészen a koronavírus-járványig a magyar gazdaság teljesítménye jó volt, csökkent az államadósság rátája, majdnem kiegyensúlyozott volt a

kölségvetés, alacsony volt az infláció, és számottevően nőtték a bérek. Magyarország a közép-európai átlaghoz hasonlóan szerepelt.

Az európai félperiféria

A magyar tudományos és közgondolkodásban nem ritka „önpusztító” magyar habitusról beszélni/írni. Ennek kapcsán a magyar öngyilkosságok történelmileg magas arányát használják ennek egyik indikátorként. Igazuk van, a társadalomkutatók az országot egy évszázadon át az egyik legnagyobb öngyilkossági rátával jellemezték, de ez az utóbbi évtizedekben alapvetően megváltozott. Az egyik ok – amiről kevesen tudnak – statisztikai jellegű. Amíg a Szovjetunió fennállt, a tizenöt tagállam adatait külön-külön nem hozták nyilvánosságra, így az átlagszám mögött nem látszott, hogy több tagállamban – így például Oroszországban, Kazahsztánban, Fehéroroszországban – mindig is magasabb volt az öngyilkossági ráta, mint Magyarországon. Vagyis valójában 1989 előtt sem volt Magyarország világelső. Részben ennek is köszönhetően a legfrissebb WHO-adatok szerint a százezer főre eső öngyilkosságok száma már az európai átlag alatt van. Az európai átlagot a WHO 15,4-re becsülte, a magyar rátát pedig 13,6-re. A világ 183 országa között Magyarország így is az „előkelő” 35. helyet foglalta el, de messze elmaradt Oroszországtól (ahol az adat 26,5), akár Belgiumtól és Svédországtól is. Igazi „öngyilkos nemzet” vagyunk, s e tekintetben jobban szereplünk, mint a fociban, de végül fel kell vetnünk a kényes kérdést, mennyiben mondhatjuk, hogy ezt – az önpusztítási hajlamot

– értelmes dolog-e „nemzeti habitusnak” nevezni.

Lehet úgy érvelni, hogy az egészségre ártalmas életmód – például az alkoholizmus is – az öngyilkosság egy formája. Tény, hogy a rendszerváltást a legtöbb országban drámai halálozási hullám követte, s ez leginkább a 40–60 éves férfiak között pusztított. Sokan úgy gondolták, hogy emögött a munkanélküliség növekedése s az ezzel összefüggő, fokozódó alkohol- és cigarettafogyasztás állt. Ez kimagaslóan magas volt Oroszországban, de a 90-es évek elején volt hasonló jelenség Magyarországon is.¹⁸ Csakhogy – és ez nagyon lényeges kiegészítés – valójában a várható élettartam csökkenése a kelet-európai szocialista országokban a teljes férfilakosság tekintetében az 1960-as évtized közepén kezdődött, és a trend éppen az 1990-es évek elején fordult ellenkező irányba (Magyarországon 1994-ben). A várható élettartam hosszú távú trendje még mindig nem megnyugtató, de anynyi biztos, hogy a rendszerváltást követő évtizedek során nem a rossz, inkább a jó irányba mozdult el a mutató. 2019-ben a férfiak 7,4 a nők 5,5 évvel éltek tovább, mint 1989-ben.

Összefoglalva a gazdasági fejlődés eredményeit és kudarcait, szerintünk sokkal pontosabb a félperiféria nyomorúságáról beszélni (mint ahogy ezt Berend T. Iván tette évszázados adatok alapján¹⁹),

¹⁸ Stuckler, David – King, Lawrence – McKee, Martin: *Mass privatisation and the post-communist mortality crisis: a cross-national analysis*, Lancet, 2009. január.

¹⁹ Berend T. Iván: *Terelőúton – Közép- és Kelet-Európa 1944–1990*. Bp.: Vince Kiadó, 1999. Az eredeti, 1998-ban megjelent angol nyelvű kiadás címe mondanivalónk szempontjából sokkal többet fejez ki, *Central and Eastern*

mint a magyar önsorsrontás fogalmához ragaszkodni. Ahogy fentebb már megfogalmaztuk: „Magyarország már évszázadok óta az európai félperiféria része. És máig az maradt.” A félperifériás lét alapjában véve földrajzi tény, azt fejezi ki, hogy Magyarország fizikai értelemben évszázadok óta távol van a világgazdaság mindenkori centrumától. Akkor is távol voltunk, amikor a Földközi-tenger régiója volt a világgazdaság közepe, meg akkor is, amikor a világkereskedelem központja az Atlanti-óceán két partján volt. Nem volt szerencsénk akkor sem, amikor a KGST tagjai voltunk négy évtizeden át.²⁰ És ez most sincs másképpen, amikor a világgazdaság legdinamikusabban fejlődő térsége a Csendes-óceán délkelet-ázsiai része. A mi szomszédságunkban, vagyis Kelet-Európában az egy főre eső GDP 1990 és 2018 között csak megduplázódott, Délkelet-Ázsiában a háromszorosára nőtt.

Didaktikai értelemben a „nemzeti habitus” fogalmának bevezetése előrelépés a nemzeti karakter fogalmához képest. Ez utóbbi valami örökletes, ha tetszik, akár genetikai meghatározottságra utal. Ha jól értjük Bourdieu-t – aki ezt a fogalmat bevezette –, arról van szó, hogy az embereknek a világban különféle diszpozíciók között kell navigálniuk, s megtanulják az ennek megfelelő játékszabályokat. A habitus a játékszabályok ismerete. Mi két módosítást javasolnánk a nemzeti habitus fogalmához.

Europe: From the Periphery to the Periphery. Cambridge: Cambridge University Press.

²⁰ Egy korabeli vicc szerint a KGST logója is éppen ezt fejezte ki: Hét sovány tehén egymást feji.

1. Egy-egy társadalom globális helyzete nem nemzeti, hanem regionális. Mi ugyan nem vagyunk a világszisztéma-elmélet doktriner hívei, de Magyarország és az egykori kelet-európai szocialista blokk országai (bizonyos mértékig még Kelet-Németország is) valóban a világgazdaság félperifériáján helyezkedtek és helyezkednek el. A félperifériás helyzetnek van néhány „játékszabálya”, amelyektől nem könnyű elszakadni. Itt a történelem valóban zsákutca volt. Elismerjük, hogy ebből a helyzetből egy-egy országnak bár nem lehetetlen, de nagyon nehéz kitörnie. Ebből a félperifériás helyzetből következik a „komp-ország”-viselkedés is. Az európai félperifériás országok szeretnék felzárkózni a „fejlett Nyugathoz”, de ez nem vagy csak kis mértékben sikerül. Emiatt – vagy részben emiatt – közülük több ország is fölöttébb kezdett Oroszországgal és Kínával, egy másik metaforát használva, „keleti nyitás”-sal kísérleteznie. Ebben Magyarország élen jár, de ott van a nyomában Szerbia, Bulgária, Szlovákia és Csehország is. A nagy kivételek Lengyelország és a balti államok. Mi ezek alapján tehát inkább a félperifériás országok sajátos habitusáról és nem nemzeti habitusokról írunk.

2. Minden társadalomban sokféle diszpozíció van, s attól függően, hogy ki hol helyezkedik el az országán belüli társadalmi struktúrában, illetve a globálisan nyitott világban, a sikerhez (vagy akár csak a túléléséhez) sokféle játékszabályt kell megtanulnia. Ezért az emberek egyidejűleg sokféle habitussal rendelkeznek.

Egy másik lapra tartozik, hogy – mint arra a magyarországi roma-kérdés kapcsán utaltunk – meg kell

jobban ismerkednünk a „szegénység kultúrája” fogalommal. Ezt a terminust mexikói etnográfiai munkája során Oscar Lewis alkotta meg fél évszázaddal ezelőtt, és leírta, hogy milyen játékszabályokkal, mondjuk habitussal, tudnak az objektív szegénységbe kerülők „túlélni”. Ez a habitus persze esetleg a szegénység újratermelésének egyik mechanizmusává is válhat. De Lewis értelmezésében a lényeg az, hogy nem a kultúra hozza létre a szegénységet, hanem fordítva: a szegénység problémájára adott válasz, amit érdemes sajátos szegénységi kultúrának nevezni. Az már egy másik dolog, hogy az egyébként nagyszerű konzervatív amerikai szociológus, Charles Murray ezt feje tetejére állította, mondván, hogy a kultúra okozza a szegénységet. Nem pénzt kell adni a szegényeknek, hanem a megfelelő kultúrát kell „beléjük nevelni”. A magyar romák gyakran hasonló „habitussal” válaszolnak a nyomorukra, mint a mexikói (és nem roma magyar) szegények. Ilyen például a rendkívüli egalitarianizmus, a kiemelkedőkkel szembeni gyanakvás, a bajba került rokonaik iránti rendkívüli szolidaritás (befogadják a hajléktalant, ha máshol nincs hely, akkor a konyhában alszik majd, az utolsó szelet kenyérüket is megosztják az éhezővel). Ez meghatározó habitus, de ebben nincs semmi „nemzeti”.

*

Összefoglalás: nem minősítjük hanyatlónak sem a globális kapitalizmust, sem a liberális demokráciát, amit hamarosan világméretű szocializmusnak (rad-bal predikció) vagy valami etnonacionalista rend-

szerek (rad-jobb predikció) kelle-
ne felváltani. Trump elnök bukását
ebből a szempontból mérföldkőnek
látjuk: Amerika négy év után visz-
szafordult a Trump által képviselt
etnonacionalista irányból.²¹ Abban
sem hiszünk, hogy a permanens
gazdasági növekedést és a növekvő
szociális egyenlőtlenségeket féken
kellene és/vagy féken lehetne tartani.
Magyarországon az elmúlt har-
minc év magyar fejlődése tényleg

²¹ Mihályi Péter – Szelényi Iván: *Amerika már visszafordult, Magyarország még nem*, Mozgó Világ, 2021. február.

elmaradt a várakozásoktól, az utó-
bi tíz év illiberális fordulatot hozott,
de mivel a keleti nyitás politikája
csak látszateredményeket biztosít,
és alapvetően nem tudja dinamizál-
ni a magyar gazdaságot, a „fejlett
Nyugat”-hoz való gyors felzárkózás
programja továbbra is észszerűnek
látszik. Tudjuk, hogy sok balol-
dali barátunk ezt a felzárkózást
prokapitalista ideológiának tekinti,
de mi az alternatíva? Proletár világ-
forradalom vagy etnonacionalista
internacionálé? Mintha egyik se len-
ne napirenden.

páratlan oldal

www.es.hu

IRODALMI ÉS POLITIKAI HETILAP

**Kattintson
a www.es.hu-ra!
SMS-sel is
előfizethet!**

PUBLICISZTIKA,
FEUILLETON,
PRÓZA, INTERJÚ,
VERS, VISSZHANG,
KÖNYVKRITIKA,
MŰBÍRÁLAT,
GALÉRIA